

Особливості самовизначення тривожних підлітків

У статті досліджується проблема залежності між явищами самовизначення та тривожності в середовищі школярів-підлітків. Наводиться порівневий аналіз сформованості особистісного самовизначення в дітей з різним рівнем прояву тривожності. Емпірично досліджуються явища особистісної, ситуативної, шкільної тривожності, особистісної ідентичності, цінностей та ціннісно-мотиваційних типів у школярів підліткового віку. Акцентуються характерні рівні становлення ідентичності та сформованості особистісних цінностей у підлітків з підвищеним рівнем тривожності.

Ключові слова: особистісна тривожність, ситуативна тривожність, шкільні страхи, особистісне самовизначення, дифузна ідентичність, мораторій ідентичності, досягнута позитивна ідентичність, псевдопозитивна ідентичність, термінальні цінності, інструментальні цінності, ціннісно-мотиваційний тип.

В статье исследуется проблема зависимости между явлениями самоопределения и тревожности в среде школьников-подростков. Приводится поуровневый анализ сформированности личностного самоопределения у детей с разным уровнем проявления тревожности. Эмпирически исследуются явления личностной, ситуативной, школьной тревожности, личностной идентичности, ценностей и ценностно-мотивационных типов у школьников подросткового возраста. Акцентируются характерные уровни становления идентичности и сформированности личностных ценностей у подростков с повышенным уровнем тревожности.

Ключевые слова: личностная тревожность, ситуативная тревожность, школьные страхи, личностное самоопределение, диффузная идентичность, мораторий идентичности, достигнутая позитивная идентичность, ложноположительная идентичность, терминальные ценности, инструментальные ценности, ценностно-мотивационный тип.

Постановка проблеми. Зростаючий інтерес до проблеми самовизначення особистості диктується динамічною характеристикою цього феномена. Самовизначення – той особистісний конструкт, який є передумовою адекватного вибору життєвої позиції та подальшого особистісного розвитку. В силу того, що самовизначення є новоутворенням саме підліткового віку, воно опосередковується певними індивідуально-типологічними особливостями та психічними властивостями підростаючої особистості,

такими, як тривожність. Тривожність легко влітається в перебіг будь-яких психічних процесів, зумовлюючи їх певним чином, може здійснювати як активізуючий вплив і бути запорукою досягнення успіхів у діяльності, так і носити деструктивний характер. Ми ж спробуємо дати оцінку негативному впливу тривожності на процес самовизначення підлітка.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зі зламу століть і до сьогодні спостерігається незгасаючий інтерес до проблеми тривожності та її взаємодії з іншими властивостями особистості, такими, як самовизначення. Теоретичні розробки даної проблеми [5; 6; 7] знаходять своє прикладне відображення як в солідних наукових працях [4; 8], так і в дисертаційних дослідженнях останніх років: І. Андреева (2002), Т. Єфімова (2003), Ю. Зайцев (2008), Є. Калюжна (2008), І. Савченко (2003).

З огляду на подану аргументацію можна, звичайно, стверджувати, що досліджувані явища є достатньо як теоретично, так і експериментально вивченими. Але, попри це, існують і значні прогалини, які стосуються особливостей їх взаємовпливу, які ми і прагнемо заповнити.

Мета статті полягає в порівневому аналізі особливостей особистісного самовизначення та його проявів у підлітків з різними рівнями прояву тривожності. Поставлена мета зумовлює такі цілі дослідження: виявити рівень особистісної та ситуативної тривожності в осіб підліткового віку; діагностувати рівень шкільної тривожності; дослідити рівень сформованості особистісної ідентичності; проаналізувати домінуючі тенденції в ціннісних установках підлітків; відстежити залежність між високим рівнем тривожності та особливостями самовизначення діагностованих підлітків.

Виклад основного матеріалу. Феномен межових психічних станів, яким безперечно є стан підвищеної тривожності, завжди цікавив дослідників. Тривожний тип особистості К. Леонгард [3] включив у власну класифікацію акцентуацій характеру, хронічна пароксизмальна тривожність (панічний розлад) входить в міжнародну медичну класифікацію психічних розладів. Окремі представники психоаналітичного напрямку (А. Фрейд [5]; З. Фрейд [6]; К. Хорні [7]) вважають стан хронічної тривоги передвісником неврозів та нав'язливих станів. З огляду на це, спектр поширення цього феномена є достатнім, щоби говорити про нього як про актуальну проблему психічного розвитку індивіда.

В контексті наведених аргументів нами було проведено дослідження особливостей прояву самовизначення та тривожності в підлітковому середовищі в школах № 1 та № 9 міста Самбор

Львівської області. В вибірку досліджуваних увійшло 55 учнів 8-9 класів. Вибірка мала гетерогенний характер відносно віку і статі досліджуваних.

Для виявлення рівня ситуативної та особистісної тривожності ми використали шкалу тривожності Ч. Спілбергера [1]. Були отримані такі результати. В учнів 8-го класу середній показник особистісної тривожності становив 2,7; середній показник ситуативної – 2,8. В учнів 9-го класу середній показник особистісної тривожності становив 2,8; ситуативної – 2,9. Дані свідчать про те, що як особистісна, так і ситуативна тривожність знаходяться на середньому рівні з помітною тенденцією до збільшення в старшому віці. На нашу думку, це зумовлено соціальною ситуацією розвитку учнів в 9-му випускному класі.

Порівняв результати застосування методики показали, що в 25% досліджуваних спостерігається підвищений рівень особистісної тривожності, який слід вважати властивою рисою особистості. Щодо ситуативної тривожності, то серед досліджуваних підвищений рівень зустрічався приблизно в третини респондентів. 43% досліджуваних мають середній показник особистісної тривожності. Аналогічний рівень ситуативної тривожності властивий приблизно половині (48%) респондентів. Низький рівень особистісної тривожності спостерігався в 31% підлітків. Учні з таким же рівнем ситуативної тривожності – 20% від вибірки досліджуваних.

Помітно, що показники тривожності в підлітків розподілені досить рівномірно. Домінуючим рівнем тривожності як ситуативної, так і особистісної, є середній. Це зумовлено тим, що певний рівень тривожності – природна і необхідна особливість активності в цьому віці. У кожної людини існує свій оптимальний і базовий рівень тривожності – це так звана корисна тривожність. Низькі та високі показники тривожності можна пояснити тимчасовими умовами життєдіяльності школярів, особливостями навчання та соціальної взаємодії з оточенням.

Для виявлення шкільної тривожності ми використали методику дослідження шкільної тривожності Б. Філіпса [4]. Ця методика діагностує такі показники: 1) загальна тривожність у школі; 2) переживання соціального страху; 3) фрустрація потреби в досягненні успіху; 4) страх самовираження; 5) страх ситуації перевірки знань; 6) страх не відповідати очікуванням оточуючих; 7) низький фізіологічний опір стресу; 8) проблеми й страхи у взаєминах із вчителями.

Пріоритетним завданням ми вважали відображення відсоткової частки прояву кожного параметра тривожності у вибірці досліджуваних. Домінуючим виявився страх самовираження (43,6%

респондентів). На другому місці за рівнем прояву знаходиться страх не відповідати очікуванням оточуючих (42,8% респондентів). В 40,4% досліджуваних проявились проблеми і страхи у взаєминах із вчителями.

В індивідуальному плані саме ці три параметри найбільш часто зустрічались у вибірці досліджуваних в підвищеному вигляді. На рис. 1 відображені відсоткові співвідношення досліджуваних, яким властива підвищена або висока (>50%) шкільна тривожність за кожним показником.

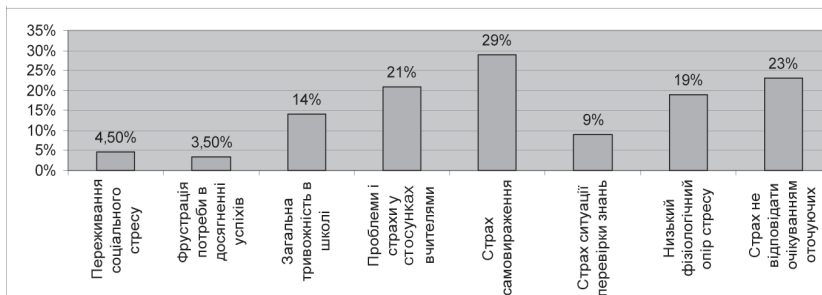

Рис. 1. Підвищений рівень тривожності

Вищенаведені дані дали підстави для поділу досліджуваних на групи за рівнем тривожності. Так, у групу з підвищеним рівнем особистісної тривожності увійшло 14 осіб, у групу з середнім рівнем – 23, а в групу з низькою тривожністю – 18 учнів. У даному випадку ми брали до уваги тривожність як властивість особистості (особистісна тривожність). За тестом тривожності Б. Філіпса, важливими для нас були результати за такими шкалами: страх самовираження (16 осіб), страх не відповідати очікуванням оточуючих (13 осіб), проблеми і страхи у стосунках з вчителями (11 осіб).

Дослідження складових процесу самовизначення ми розпочали із застосування методики МІЛІ [8] для дослідження особистісної ідентичності (розробка Московського психолого-соціального інституту). Нами були отримані такі дані. Приблизно в третини групи (32,5%) була констатована дифузна ідентичність, яка розглядається як статус, при якому немає чітких цілей, цінностей і переконань. Майже половина вибірки зупинилась на стадії кризи ідентичності – “мораторію” (48%). Незначна частина опитаних має рівень досягнутої позитивної ідентичності (13,5%). Приблизно 6% – особи з псевдопозитивною ідентичністю.

Співвідношення даних за цією методикою з даними за шкалою тривожності Ч. Спілбергера відображені на рис. 2.

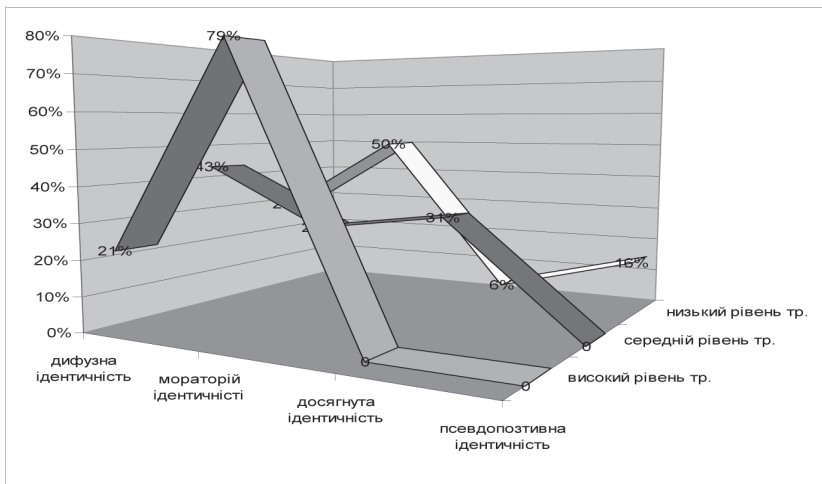

Рис. 2. Рівні тривожності та ідентичності

Для дослідження домінуючих цінностей, які є складовими структури процесу самовизначення підлітків, ми застосували методіку дослідження цінностей Ш. Шварца [2]. Ми припустили, що в осіб з підвищеним рівнем тривожності спостерігатиметься конфлікт в цінностях, зокрема між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами. Згідно з отриманими результатами, найбільші розбіжності у вибірці досліджуваних пов'язані з ціннісно-мотиваційними типами, які містять в основному інструментальні цінності. З цього випливає, що при інтеріоризації суспільних цінностей в першу чергу засвоюються глобальніші, універсальні ціннісні уявлення, а інструментальні цінності, що виражають моделі поведінки, людина засвоює на пізніших етапах соціалізації, і в картині ціннісних переваг підлітків термінальні цінності мають стійкішу і більш сформовану структуру, аніж інструментальні [2].

Найбільш високе значення (сер. бал більше 5,0) у вибірці мають:

- зі списку термінальних цінностей: безпека сім'ї, свобода, насолода життям, існування мети в житті, кохання як глибока емоційна і духовна близькість, близькі надійні друзі;
- зі списку інструментальних цінностей: самостійність, цілеспрямованість, вірність друзям, групі, життєрадісність, компетентність, професійність, здоров'я, успіх.

Найбільш низький бал (середня оцінка менше 3,5) отримали :

- серед термінальних ціннісних переваг: соціальна влада, що розглядається як панування над іншими людьми, влада як

право керувати, духовність (домінування духовного, а не матеріального боку життя);

- зі списку інструментальних цінностей: покірність, відвага (пошук пригод, ризику, небезпеки), захист навколишнього середовища, впливовість, слухняність, доброзичливість (робота на благо інших), благочестя (прийняття релігійних вірувань і переконань).

Проаналізувавши отримані групи цінностей з точки зору їх конфліктності, слід відзначити, що вони утворюють 4 поєднання мотиваційних типів, які займають відносно один до одного конфліктну позицію.

До однієї групи потрапили цінності з типів “Традиції” і “Володіння собою”, які протиставляються одне одному (так само, як і “Повнота життєвих відчуттів” протилежна “Конформності”, “Традиціям” і “Безпеці”). Спостерігається деяка опозиція між утвердженням власних незалежних поглядів і дій індивіда та збереженням традицій, захистом стабільності, незмінності суспільства. “Універсальні цінності” і “Доброзичливість” опонують “Силі” і “Досягненню”, оскільки прийняття інших як рівних і доброзичливе ставлення до їх добробуту важко поєднуються з переслідуванням власних цілей і домінуванням. “Духовність” протиставляється “Силі”, оскільки пошук цінностей серед того, що не властиве в буденній реальності, протилежне прагненню до тілесних і матеріальних винагород.

Порівняльний аналіз даних за методиками Ш. Шварца та Ч. Спілбергера відображений таблиці.

Таблиця 1

Співвідношення рівнів тривожності та ціннісно-мотиваційних типів

Рівень тривожності	Переважаючий ціннісно-мотиваційний тип										Відсоток осіб з конфліктом цінностей
	Володіння собою	Повнота життєвих відчуттів	Гедонізм	Досягнення	Сила	Безпека	Конформність	Традиції	Доброзичливість	Універсальні цінності	
Підлітки з високим рівнем тривожності	1	–	–	1	–	3	4	1	3	1	95%
Підлітки з середнім рівнем тривожності	4	2	1	3	1	3	–	5	–	4	45%
Підлітки з низьким рівнем тривожності	2	4	1	4	5	1	–	–	–	1	55%

Складові процесу самовизначення, такі як ціннісні орієнтації особистості, її індивідуальні пріоритети, мотиваційний тип та, врешті, тип особистісної ідентичності, ми співвідносили з типами та рівнями тривожності. Оскільки нас найбільше цікавили підлітки з підвищеним рівнем тривожності, то домінуючим пріоритетом нашого аналізу стало доведення гіпотези що в підлітків з високим рівнем тривожності спостерігаються труднощі в процесі самовизначення.

Методика дослідження тривожності Ч. Спілбергера показала, що у вибірці з 55 школярів підліткового віку в 33% (14 осіб) спостерігається підвищений рівень тривожності. Співставляючи ці результати з даними методики МІІІ, ми констатували, що в 79% респондентів з підвищеним рівнем тривожності спостерігається мораторій ідентичності. На стадії початку підліткового віку це не викликає подиву, адже в цей час починається чергова вікова криза. Втакій кризі особистість постійно шукає вихід з неї, пробує різні варіанти. Для “мораторію” характерний високий рівень тривожності як переживання за власне майбутнє, складні та диференційовані культурні інтереси, більш розвинута рефлексія.

У 21% досліджуваних з високим рівнем тривожності простежується дифузна ідентичність. Вона розглядається як статус, що не має чітких цілей, цінностей і переконань. Людина з дифузною ідентичністю може вступити в іншу стадію. Критеріями дифузної ідентичності є середній ступінь незадоволеності собою, сумніви в значимості власної персони, ригідність Я-концепції, наявність внутрішніх конфліктів, самозвинувачення [8].

Натомість, в осіб з середнім рівнем тривожності в 31% досліджуваних відстежуємо рівень досягнутої ідентичності. Репрезентацією такої ідентичності є позитивне ставлення до себе при позитивній оцінці власних особистих якостей, стабільному зв'язку з соціумом, а також повній координації механізмів ідентифікації і відособлення. Критеріями позитивної досягнутої ідентичності є: уявлення про те, що власна персона, характер, діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію та схвалення; відчуття самоцінності і цінність власного “я” для інших; висока самооцінка та впевненість в своїх діях при високій внутрішній напрузі; бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищена рефлексія [8].

Слід також відзначити, що в осіб з низьким рівнем тривожності домінує мораторій ідентичності (50%). Однак лише в даній групі простежуються усі 4 типи ідентичності, і лише підліткам зі зниженим рівнем тривожності притаманний тип псевдопозитивної

ідентичності (16%). Серед таких школярів можуть бути ті, що заперечуватимуть свою унікальність або ж амбіційно її підкреслюватимуть. Для них характерно порушення часових зв'язків, ригідність Я-концепції, неприйняття критики, низька рефлексія [8].

Співставляючи дані за методикою Б. Філіпса з даними МІЛЛ, ми простежили такі закономірності: в підлітків з домінуючим страхом самовираження в переважній більшості випадків спостерігається мораторій ідентичності (87,5%), у решти респондентів з перевагою страху самовираження (22,5%) – дифузна ідентичність. У підлітків з переважаючим страхом не відповідати очікуванням оточуючих в 77% відстежується мораторій ідентичності, в 13% – дифузна ідентичність, а в 7% – досягнута ідентичність. У підлітків з домінуючим страхом у стосунках з вчителями так простежуємо перевагу мораторію ідентичності – 73%. Однак в цій групі спостерігається і найвищий відсоток досягнутої ідентичності – 18%. Решту складає дифузна ідентичність – 9%.

Застосування методики Ш. Шварца для дослідження цінностей особистості довело припущення щодо наявності конфлікту та протиріч в ціннісних установках. Відмітимо, що більшість з представлених конфліктних поєднань належить до цінностей, які входять до списку інструментальних ціннісних переваг. Якщо припустити, що термінальні цінності формуються раніше, ніж інструментальні, то можна зробити висновок про те, що конфліктність в ціннісних орієнтаціях – ознака раннього етапу формування системи ціннісних орієнтацій.

Щодо конфлікту в цінностях, то в підлітків з підвищеним рівнем тривожності такий конфлікт спостерігається в 95% респондентів. При цьому домінуючим мотиваційним типом є “Конформність” (29%). Визначальна мотиваційна мета цього типу – заборона і попередження дій, а також схильностей і спонук до дій, які можуть заподіяти шкоду іншим або не відповідають соціальним очікуванням. Дана цінність є похідною від вимоги стримувати нахили, які мають негативні соціальні наслідки [2].

Проміжне місце серед підлітків з високим рівнем тривожності посідають такі мотиваційні типи, як “Безпека” та “Доброзичливість” (по 21%). Мотиваційна мета “Безпеки” – безпека для інших людей і себе, гармонія, стабільність суспільства і взаємин. Вона похідна від базових індивідуальних і групових потреб. На думку Ш. Шварца, існує один узагальнений тип цінності “Безпека” (а не два окремих – для групового та індивідуального рівня). Пов'язано це з тим, що цінності, які стосуються колективної безпеки, значною мірою виражають мету безпеки і для особи (соціальний порядок,

безпека сім'ї, національна безпека, взаємне розташування, взаємодопомога, чистота, відчуття приналежності) [2].

“Доброта” – тип цінностей, подібний до “Універсалізму”. В його основі доброзичливість сфокусована на благополуччі в повсякденній взаємодії з близькими людьми. Цей тип цінностей вважається похідним від потреби в позитивній взаємодії, потреби в афіліації і забезпеченні процвітання групи. Його мотиваційна мета – збереження благополуччя людей, з якими індивід знаходиться в особистих контактах (корисність, лояльність, поблажливність, чесність, відповідальність, дружба, зріла любов) [2].

Слід також зазначити, що конфлікт в цінностях серед підлітків з середнім рівнем тривожності діагностований в 45% досліджуваних, а в підлітків з низьким – в 55%. Низький рівень тривожності є перешкодою на шляху становлення адекватної структури ціннісних орієнтацій, а відтак і процесу самовизначення. Оптимальний рівень тривожності є запорукою особистісного самовизначення і властивий всім індивідам.

Щодо взаємозалежностей за методиками Ш. Шварца та Б. Філіпса, то стало очевидним, що в осіб з підвищеним страхом самовираження в конфліктному становищі знаходяться такі мотиваційні типи, як “Досягнення” та “Доброзичливість” (в 13 з 16 респондентів). У підлітків з підвищеним страхом не відповідати очікуванням оточуючих в опозиції знаходяться такі мотиваційні типи, як “Володіння собою” та “Традиції” (8 осіб з 13). У школярів, яким властивий страх у стосунках із вчителями, конфліктують такі мотиваційні типи, як “Духовність” та “Сила” (6 осіб з 11).

Висновки. Проведене дослідження проілюструвало проблему взаємозалежності між явищами самовизначення та тривожності. Ставлячи акценти саме на емпіричному вивченні цих явищ, ми використали пакет методик, серед яких: шкала реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера, методика дослідження шкільної тривожності Б. Філіпса, методика дослідження особистісної ідентичності МІЛІ, методика вивчення цінностей особистості Ш. Шварца. Було доведено припущення про існування певних труднощів у процесі самовизначення підлітків з підвищеним рівнем тривожності.

Метою наших подальших наукових розвідок стане експериментальний аналіз, спрямований на доведення кореляційних зв'язків між досліджуваними психологічними феноменами.

Список використаних джерел

1. Карандашев В. Н. Изучение оценочной тревожности: руководство по использованию методики Ч. Спилбергера /

- В.Н. Карандашев, М.С. Лебедева, Ч. Д. Спилбергер. – СПб. : Речь, 2004. – 80 с.
2. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / Виктор Николаевич Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
 3. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард ; [пер. с нем. В. М. Лещинской]. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 544 с.
 4. Прихожан А. М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст (+CD) / Анна Михайловна Прихожан. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2009. – 192 с. – (Детскому психологу).
 5. Фрейд А. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов / Анна Фрейд, Зигмунд Фрейд ; [составитель и ред. М.М. Решетников]. – СПб. : В.-Е. институт психоанализа, 1995. – 483 с.
 6. Фрейд З. Влечения и неврозы / Зигмунд Фрейд ; [пер. с нем. А.М. Боковинов]. – М. : Академический Проект, 2007. – 233 с. – (Психологические технологии).
 7. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / Карен Хорни. – СПб. : Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 2000. – 318 с.
 8. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.

In the article the problem of dependence is probed between the phenomena of self-determination and anxiety in the environment of schoolboys-teenagers. The analysis of formed of personality self-determination is pointed for children with the different level of display of anxiety. Empiric probed the phenomenon a personality, situation, school anxiety, personality identity, values and valued-motivational types for the schoolboys of teens. An accent is put on the characteristic levels of becoming of identity and formed of personality values for teenagers with the enhanceable level of anxiety.

Key words: personality anxiety, situation anxiety, school fears, personality self-determination, diffuse identity, moratorium of identity, a positive identity, false-positive identity, terminal values, instrumental values.

Отримано: 28.01.2011